

Кыргыз
Республикасынын
билим берүү жана илим
министрлиги

Ош Мамлекеттик
университети

Кыргыз
өкмөтүнө караштуу
дин иштери боюнча
агенттиги

Kırgız Cumhuriyeti
Eğitim Bakanlığı

Oş Devlet Üniversitesi

Kırgız Hükümeti Din
Komisyonu

**ГЛОБАЛИЗАЦИЯ УЧУРУНДА КЫРГЫЗСТАНДА АДЕПТҮҮЛҮК
ЖАНА ТЕОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЭЛАРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ**

**ULUSLARARASI GLOBALLEŞME SÜRECİNDE KIRGIZİSTAN'DA DİN
BİLİMLERİ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİMİNİN MESELELERİ
SEMPOZYUMU**

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ СИМПОЗИУМ НА ТЕМУ:
ПРОБЛЕМЫ ПРАВСТВЕННОСТИ И ТЕОЛОГИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ПРОЦЕССА
ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

21-22 МАЙ 2007

БИШКЕК

21 - 22 Mayıs 2007

BİŞKEK

УДК 21
ББК 86.3
Г 54

Г 54   Глобализация учурунда Кыргызстанда адептүүлүк жана теологиялык билим берүү маселелери эларалык симпозиуму
-Б.: 2008. -508 б.- текст: кыргызча, орусча, түркчө.

ISBN 978-9967-03-444-0

Бул китеп 21-22- май 2007 - жылы Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги, Кыргыз Өкмөтүнө караштуу дин иштери боюнча мамлекеттик агенттиги жана Ош Мамлекеттик университети тарабынан уюштурулган «Глобализация учурунда Кыргызстанда адептүүлүк жана теологиялык билим берүү маселелери» аттуу эл аралык симпозиумга катышкан жергиликтүү жана чет элдик илимпоздордун окуган докладынын жыйнагы.

Г 0403000000-08

ISBN 978-9967-03-444-0

Bashak LTD

Дареги: Бишкек шаары, Шабдан Баатыр көчөсү, 4.Б, 5-этаж

Тел: (312) 533312, 531125

Факс: (312) 530808

УДК 21

ББК 86.3

© Ош Мамлекеттик университети 2008

Компьютердик калыпка салган жана мукабасы: Руслан Аруунов

ORTA ASYA VE KIRGIZİSTAN TARİHİNDE YAYGIN BİR DİN EĞİTİMİ FAALİYETİ OLARAK TASAVVUF

Necdet Tosun*¹

Giriş:

Sûfiler tarih boyunca yazdıkları eserler ve yaptıkları sohbetlerle din, ahlâk ve mâneviyât konularını bazen medreselerin bile ulaşamadığı ücrâ köşelerdeki kitlelere ulaştırmış, böylece yaygın bir eğitim faaliyeti yürütmüşlerdir. Orta Asya ve Kırgızistan tarihi için de durum aynıdır. Bu tebliğde genel olarak Orta Asya, özel olarak da Kırgızistan tarihinde tasavvufun rolü ele alınacaktır.

I. Orta Asya'da Tasavvuf:

Hicrî IV ve V. yüzyıllarda Buhara'da *et-Ta'arruf* müellifi Ebû Bekir Kelâbâzî ve Ebû Bekir Fâlîzbân, Semerkand'da Ebu'l-Kâsım Hakîm Semerkandî, Tirmizî'de Muhammed b. Ali Hakîm Tirmizî ve onun mürîdi Ebû Bekir Verrâk, Fergana'da Bâb Fergânî gibi sûfiler yaşamıştır. Bunlar Orta Asya'nın meşhur ilk sûfilere idiler. Ancak Orta Asya'da tasavvuf ekolleri kurarak daha köklü tesirler bırakan sûfiler hicrî VI. asırda ve VII. asrın başlarında yaşamıştır. Bunlar Yesevîlik yolunun kurucusu Hoca Ahmed Yesevî, Hâcegân yolunun kurucusu Abdülhâlik Gicdûvânî ve Kübrevîlik yolunun kurucusu Necmeddin Kübrâ'dır. Bu üç tasavvuf yoluna bağlı olan dervişler Orta Asya Türklerinin Müslüman olmasında, Müslüman olanların ise İslâmiyet'in ahlâk ve mâneviyât yönünü tanımasında önemli bir rol oynamışlardır.

Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın Müslüman olmasına Yesevî şeyhi Sadr Ata'nın vesîle olduğu bilinmektedir^{1,2} Berke Han'ın Müslüman olmasında Kübrevî şeyhi Seyfeddin Bâharzî'nin önemli bir rolü olmuştur^{2,3} Nakşebendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr da Taşkent yakınlarındaki Şâhruhiye'de 4000 Moğol ve 1000 Özbek askerine İslâm'ı tebliğ ederek Müslüman olmalarına vesîle olmuştur^{3,4}.

Hoca Ahmed Yesevî hikmet adlı Türkçe şiirleriyle İslâmiyet'in ahlâk ve tasavvuf konularını Orta Asya (Türkistan) halkına basit ve sâde ifâdelerle anlatmış, sonraları bu şiirler *Dîvân-ı Hikmet* adıyla derlenip kitap hâline getirilmiştir. Yesevî'nin sevgi, ahlâk ve hoşgörü temeline dayanan şiirlerinden bazıları şunlardır:

Hikmet:

Sünnet irmiş kâfir bolsa berme âzâr,

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (İstanbul); Oş Devlet Üniv. Araşan Gumenitardık İnstitutu Teologiya Fakültesi (Bişkek) misafir öğretim üyesi.

1 Bk. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, Pennsylvania 1994, s. 371-375, 367-573.

2 Şemseddin ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1993, XXIII, 366.

3 Fahreddin Ali Safî, *Reşahât-ı Aynü'l-hayât* (thk. Ali Asgar Mu'îniyân), Tahran 2536/1977, II, 611-2; Jo-Ann Gross, *Khoja Ahrar: A Study of the Perceptions of Religious Power and Prestige in the Late Timurid Period*, (yayınlanmamış doktora tezi), New York University 1982, s. 178-180.

Könglü katıg dil-âzârdın Hudâ bîzâr.

(Sadeleştirme):

Sünnet imiş, kâfir bile olsa incitme,
Katı kalpli, gönül incitici kişileri Allah sevmez.

Hikmet:

Işkıng kıldı şeydâ meni, cümle âlem bildi meni,
Kaygum sensin tüni küni, mence sen ok kereksen.

(Sadeleştirme):

Aşkın eyledi şeydâ (çılğın) beni, cümle âlem bildi beni,
Kaygım sensin gece gündüz, bana sen gereksin sen.

Hikmet:

Zâhid bolma, âbid bolma, âşık bolgıl
Mihnet tartıp ışk yolıda sâdık bolgıl
Nefsni tefip dergâhıga lâyıq bolgıl
Işksızlarını hem cânı yok, imânı yok.

(Sadeleştirme):

Zâhid olma, âbid olma, âşık ol,
Mihnet çekip aşk yolunda sâdık ol,
Nefsi tepip dergâhına lâyıq ol,
Aşksızların hem canı yok, imanı yok.

Hikmet:

On sekkiz ming âlemge server bolgan Muhammed
Ottuz üç ming ashâbga rehber bolgan Muhammed
Yalangaç u açlıkka kanâatlıg Muhammed
Âsî câfi ümmetge şefâatlıg Muhammed

(Sadeleştirme):

On sekiz bin âleme server olan Muhammed ;
Otuz üç bin ashâba rehber olan Muhammed.
Çıplaklık ve açlığa kanaatli Muhammed ;
Âsî, câfi ümmete şefaati Muhammed.

Hikmet:

Kayda körseng köngli sinuk merhem bolgıl
Andag mazlûm yolda kalsa hemdem bolgıl
Rûz-i mahşer dergâhıga mahrem bolgıl
Mâ vü menlik halâyıkdn kaçtım mena.

(Sadeleştirme):

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol
Öyle mazlum yolda kalsa, yoldaş ol
Mahşer günü dergâhına yakın ol
“Ben ben” diyen kişilerden kaçtım ben işte.

Ahmed Yesevî'nin yol ve üslûbunu tâkip eden Hakîm Ata, Hudâdâd, İnkânî, Kul Şerîf ve Meşreb gibi sûfiler de Türkçe şiirlerle halkın dînî eğitimine katkı sağlamışlar, onların şiirlerinden bir kısmı *Bakırgan Kitabı* ile günümüze ulaşmıştır.

Necmeddin Kübrâ ve onun yolunu izleyen Kübreviyye mensubu sûfiler de hem yazdıkları Arapça ve Farsça eserlerle hem de tekkelerinde yaptıkları sohbetlerle din ve ahlâk eğitiminin Orta Asya'da en ücrâ köşelere kadar ulaşmasını sağlamışlardır. Meselâ Necmeddin Kübrâ *Usûlü aşere* isimli eserinde tevekkül, kanaat, sabır ve rızâ gibi İslâm ahlâkının mühim konularını ele almıştır.

Abdülhâlik Gicdûvânî'nin tâkipçileri olan Hâcegân ve Nakşbendiyye mensupları da *Faslü'l-hitâb*, *Reşahât* ve *Nefahâtü'l-üns* gibi eserleriyle tasavvuf ve ahlâk konularını geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bu ekole bağlı olan Muhammed Pârsâ ve Abdurrahman Câmî gibi kişiler hem medrese hocası hem de tasavvufî sohbetler yapan insanlardı. Yine bu ekole mensup olan Ahmed Kâsânî'nin müridlerinden Ubeydullah Han, Kul Ubeydî ismiyle hikmet tarzında Türkçe şiirler yazmıştır. Meşhur mutasavvıflardan Sûfî Allahyâr da hem fıkıh ve akâid gibi medrese ilimleri hem de tasavvuf ve ahlâk konularında eserler kaleme almıştır. Onun eserleri uzun yıllar Orta Asya'da hem medreselerde hem de tekkelerde ilgi ile okunmuştur.

XX. yüzyılda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Sovyetler Birliği'nin idâresi altına girince din ve din âlimlerine yapılan baskılardan sûfiler de nasibini almış, tasavvuf ve ahlâk eğitimi büyük oranda aksamış ise de, Sovyetler Birliği'nin dağılıp özgür Türk Cumhuriyetleri'nin kurulmasından sonra diğer dînî eserler gibi tasavvufî eserler de yeniden yayınlanmaya başlamıştır. Orta Asya'nın birçok bölgesinde son yıllarda tercüme ve telif yoluyla tasavvufî eserlerin neşredildiği görülmektedir. Tasavvuf tarihi ve felsefesi hakkında üniversitelerde akademik araştırmalar da yapılmaktadır.

Özbekistan'da son yıllarda yayımlanan belli başlı klasik tasavvuf ve ahlâk eserleri şunlardır: *et-Taarruf*,¹ *Rutbetü'l-hayât*,² *Dîvân-ı Hikmet*,³ *Bakırgan Kitabı*,⁴ *Mir'atü'l-kulûb*,⁵ *Mesnevî*,⁶ *Fîhi Mâ Fîh*,⁷ *Mantuku't-tayr*,⁸ *Mükâşefetü'l-kulûb*,⁹ *İhyâü ulûmiddîn*,¹⁰ *Nesâyimü'l-mahabbe*,¹¹ *Reşahât-ı Aynü'l-hayât*,¹² *Sebâtü'l-âcizîn*¹³ ve *Risâle-i Azîze*¹⁴. Ayrıca Prof. Dr. Osman Türer'in Türkçe yazdığı *Tasavvuf Tarihi* isimli akademik eseri Dr. Nadirhan Hasan tarafından Özbekçe'ye çevrilip yayımlanmıştır¹⁵.

Kazakistan'da *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mir'atü'l-kulûb* gibi klasik eserlerin Kazakça olarak yayımlandığı bilinmektedir. Ayrıca bu ülkede Sûfi Allahyâr'ın *Sebâtü'l-âcizîn* isimli akâid ve tasavvufa dâir eseri orijinal hâli olan Arap harfleriyle Türkçe olarak yayımlanmıştır¹⁶. H. Kâmil Yılmaz'ın *Altın Silsile*¹⁷ isimli kitabıyla, Osman Nuri Topbaş'ın *İmandan İhsana Tasavvuf*¹⁸, *Son Nefes*¹⁹, *Mesnevî Bahçesinden Bir Testi Su*²⁰ ve *Muhabbetteki Sır*²¹ gibi bazı tasavvufi eserleri de Kazakça'ya çevrilip yayımlanmıştır.

Türkmenistan'da *Dîvân-ı Hikmet* yayımlanmış olup ayrıca Necmeddin Kübrâ hakkında bazı çalışmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Doğu Türkistan'da da tasavvuf ve Mevlânâ hakkında Uygurca bazı akademik eserler yayımlandığı bilinmektedir. Bunların dışında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde klasik veya akademik olmayan ve halk için yazılmış bulunan çok sayıda tasavvufi eser bulunmaktadır.

II. Kırgızistan'da Tasavvuf:

Bugün Kırgızistan'ın bulunduğu coğrafyada tarih içinde birçok tasavvuf ehli kişinin yetiştiği anlaşılmaktadır. Mîlâdî XI. asırda yaşayan ve *Kutadgu Bilig* isimli

- 1 Kelâbâdî, Tasavvuf Serçeşmesi: Taarruf (trc. Mevlude Ataquzi kızı), Taşkent 2002.
- 2 Yusuf Hemedânî, Hayat Mizanı: Rutbetü'l-hayât, (trc. S. Seyfullah, Nadirhan Hasan), Taşkent 2003.
- 3 Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet (hızr. İbrahim Hakkul- Nadirhan Hasan), Taşkent 2006.
- 4 Süleyman Bakırgânî (Hakim Ata), Bakırgan Kitabı (hızr. İ. Hakkul- S. Rafiddin), Taşkent 1991.
- 5 Sûfi Muhammed Dânişmend, Mir'atü'l-kulûb (Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet: Yeni Bulunan Hikmetler, hazırlayan: Nadirhan Hasan, Taşkent 2004 kitabının içinde).
- 6 Mevlânâ, Mesnevî-i Ma'nevî (trc. Cemal Kemal), Taşkent 2001-2006. (6 cilt, Farsça'dan tam tercüme).
- 7 Mevlânâ, İçindeki İçindedir (Türkçe'den Özbekçe'ye trc. Uluğbek Abdülvehhab), Taşkent 1997.
- 8 Ferideddin Atâr, Mantuku't-tayr (trc. Cemal Kemal), Taşkent 2006.
- 9 İmam Gazâlî, Mükâşefetü'l-kulûb (trc. Miraziz A'zam), Taşkent 2001.
- 10 İmam Gazâlî, İhyâü ulûmiddîn (1-4. kitaplar), (trc. Mübeşşir Ahmed), Taşkent 2003-2004.
- 11 Ali Şîr Nevâî, Nesâimu'l-muhabbet (Nevâî Külliyyâtı, cilt: 17), Taşkent 2001.
- 12 Fahreddin Ali Safî, Reşahât (trc. H. Bikmuhammed, hazırlayan: Mahmud Hasanî- B. Umrzak), Taşkent 2004.
- 13 Sûfi Allahyâr, Sebâtü'l-âcizîn, Taşkent 1991.
- 14 Tâceddin Yalçıkul, Risâle-i Azîze: Şerh-i Risâle-i Sebâtü'l-âcizîn, Taşkent 2000.
- 15 Taşkent 1999.
- 16 Almatı, Aris Neşriyatı, 2002.
- 17 Altın Silsile (Kazakça'ya trc. Hayrettin Öztürk), Almatı 2007.
- 18 İmanan İhsanga Tasavvuf (Kazakça'ya trc. Hayrettin Öztürk), Almatı 2007.
- 19 Aktık Dem (trc. Kenşilik Tışhanulı, Hayrettin Öztürk), Almatı 2005.
- 20 Mesnevî Bakşasınan Bir Şok Gül (trc. Kenşilik Tışhanulı, Hayrettin Öztürk), Almatı 2005.
- 21 Kônîl Bakşasınan Mahabbattagı Sır (trc. Abdimalik Adurrahman, Hayrettin Öztürk), Almatı 2004.

meşhur Türkçe eseri kaleme alan Yusuf Hâs Hâcib'in doğum yeri Balasagun, bugünkü Kırgızistan'ın Tokmak şehri yakınlarındaki Burana bölgesidir. *Kutadgu Bilig*'de bir çok ahlâkî konular bulunmaktaysa da, yazarının hayatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olduğu için onun tasavvufu ile irtibatı bilinmemektedir.

“Kırgız” kelimesinin “Kırk kız” ifâdesinden geldiği şeklindeki rivâyet de Kırgızlar'ın kültür ve tarihinde tasavvufun yerine işâret etmektedir. Rivâyete göre meşhur sûfî Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/921) idam edildikten sonra yakılmış, külleri nehre dökülmüş, bu nehirde yıkanan kırk tane kız o küllerden hâmile kalmış ve doğan çocuklardan Kırgızlar türemiştir¹. Bu rivâyet bir efsâneneden öteye geçemese bile, Kırgız kültürünün tasavvufa yakınlığına bir örnek sayılabilir. Hallâc-ı Mansûr'un h. 291 (903) senesinden sonra İslâmiyet'i tebliğ etmek için Doğu Türkistan'a gittiği bilindiğine göre², onun bu seyahatleri döneminde Kırgızlarla karşılaşmış olması muhtemeldir.

Kırgız tarih ve kültürünün en önemli ürünlerinden biri olan Manas Destanı'nda “Çilten” kelimesi ile tasavvuf kültüründeki gayb erenlerinden “kırklar” ifâde edilmiş³, “Bâbedin” ismi ile de Bahâeddin Nakşbend'in ismi anılmıştır⁴.

Tarihte Kırgızlar arasında faaliyet gösterip onlara İslâm'ı ve tasavvuf ahlâkını öğreten, böylece yaygın bir din eğitimi faaliyeti yürüten tasavvuf ekolleri şunlardır: Yesevîlik, Aşkîlik, Kâdirîlik ve Nakşbendîlik.

Orta Asya'nın Türk boyları arasında İslâmiyet'in yayılmasında aktif bir rol üstlenen Hoca Ahmed Yesevî'nin düşünceleri etrafında teşekkül edip müridleri tarafından sürdürülen **Yesevîlik** geniş bir etki sahası oluşturmuş ve Kırgızlar'a da ulaşmıştır. Yesevîlik kültürünü Kırgızlar'a taşıyan ilk kişinin Ahmed Yesevî'nin müridlerinden Hakîm Ata lakaplı Süleyman Bakırgânî (ö. 582/1186) olduğu söylenir⁵. Kırgız âlimleri *Dîvân-ı Hikmet*'i ve Hakîm Ata'nın şiirlerini de ihtivâ eden *Bakırgan Kitabı*'ni çocuklara okumuşlardır⁶. Âhiret'te Mîzân başında ve Sırât Köprüsü'nde Ahmed Yesevî'nin Kırgızlar'a yardım edeceği şeklindeki halk inancı da Yesevîliğin Kırgızlar üzerindeki tesirini göstermektedir⁷. Kırgızistan'ın Oş gibi bazı güney şehirlerinde XIX. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Laçiler ile 1920'lerde oluşan ve bölgedeki Rus hâkimiyetine muhâlif olan Saçlı İşânlar'ın (Çaçtun Eşander) da Yesevîlik tesirindeki sûfî gruplar olduğu söylenir⁸.

1 Husain Karasaev, Kamus Naama, Bişkek 1996, s. 754; Seyfettin Erşahin, Kırgızlar ve İslamiyet, Ankara 1999, s. 54. Hallâc-ı Mansûr'un tam ismi Hüseyin b. Mansûr Hallâc'tır.

2 L. Massignon, Hallâc-ı Mansûr”, (M.E.B.) İslam Ansiklopedisi, Eskişehir 2001, V/1, 168.

3 Bk. Wilhelm Radloff (derleyen), Manas Destanı (hazırlayan: Emine Gürsoy Naskali), Ankara 1995, s. 19 (satır: 130).

4 Bk. Wilhelm Radloff, age, s. 172 (satır: 978).

5 Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1981, s. 56; a.mlf, “Ahmed Yesevî”, İA, I, 211.

6 Karasaev, Kamus Naama, s. 150, 429.

7 Karasaev, age, s. 429; Seyfettin Erşahin, age, s. 56.

8 Alexandre Bennigsen, “Orta Asya'da Tarikatlar”, İslâm Dünyasında Tarikatlar (ed. A. Popovic, G. Veinstein; trc. Osman Türer), Ankara 2004, s. 59; <http://www.everyculture.com/Russia-Eurasia->

XIV. yüzyılda Fergana bölgesindeki Şirkent'te yaşayan ve **Aşkıyye** (İşkıyye) tasavvuf ekolüne bağlı olan Mevlânâ-yı A'zam lakaplı Seyyid Mîr Celîl'in hem medrese dersleri okuttuğu hem de tasavvufî sohbetler yaptığı bilinmektedir. Özgendli Burhâneddin Kılıç da dâhil o bölgede yaşayan çok sayıda kişinin ve bazı Kırgız boylarına mensup beylerin kendisine bağlandığını, mürîdi Seyfeddin Ahsîkentî *Mecmûu't-tevârih* isimli Farsça eserinde anlatmaktadır. Bir çok insanın Seyyid Mîr Celîl'e mürîd olması onu potansiyel güç olarak gören Emîr Timur'u rahatsız etmiş, Semerkand'a getirip mahkeme huzuruna çıkarmış ise de, Timur'un kadılarında Kadı Salâhaddin, Seyyid Mîr Celîl'e destek verince Timur tarafından serbest bırakılmıştır¹. Seyyid Mîr Celîl'in mürîdlerinden biri XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılda yaşadığı anlaşılan tarihçi Seyfeddin Ahsîkentî'dir. Ahsîkentî'nin neslinden gelen Nur Moldo (ö. 1920) Kırgız tarihinin önde gelen âlim ve şâirlerindedir².

Abdülkâdir Geylânî (ö. 562/1166) tarafından XII. Yüzyılda Bağdat'ta kurulan **Kâdirîlik**, Cengiz Han'ın 1218'de Buhara'yı istilâ edip buradaki Kâdirî şeyhlerinden Mevlânâ Hâce Ahmed'i hükümet merkezi olan Almalık'a getirmesiyle Tanrı Dağları Kırgızları'na ulaşmıştır. Ancak buradan kaçan şeyh Doğu Türkistan'daki Aksu civârında bulunan Avay bölgesinin Ketig şehrine yerleşmiş, burada hem İslâmiyet'i yaymış, hem de tasavvufî faaliyetler yürütmüştür. Mevlânâ Hâce Ahmed'in soyundan ve silsilesinden gelen Şeyh Cemâleddin Ketigî ve oğlunun telkinleriyle Kırgızlarda da yönetimi altında bulunduran Çağatay hanlarından Tuğluk Temir'in Müslüman olup Kâdirîliğe bağlanmasıyla bölgede Kâdirîliğin etkisi daha da artmıştır. Şeyh Cemâleddin Ketigî'nin oğlu Şeyh Reşîdüddîn Velî zamanında bu tasavvuf yolunun tesiri bölgede önemli bir seviyeye ulaşmış ise de, Nakşbendîliğin bölgeye gelmesinden sonra eski gücünü kaybetmiştir³. XX. Yüzyılda II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kâdirîliğe bağlı bazı Çeçenler'in güney Kazakistan'a sürgün edilmeleri neticesinde o bölgede "Künte Hacı sûfileri", "Zikirciler" ya da "Veyis Hacılar" gibi adlarla tekrar yayılan Kâdirîliğin Kırgızistan'ın kuzeyindeki bazı Kırgızlar arasında da faaliyet gösterdiği söylenir⁴.

Orta Asya'da XII. asırda yaşayan Hâce Abdülhâlik Gicdûvânî (ö. 615/1218 [?]) tarafından kuruluş olan Hâcegân tasavvuf yolunun devâmı mâhiyetinde olup adını Buhâralı Bahâeddin Nakşbend'den (ö. 791/1389) alan **Nakşbendîlik** Mâverâünnehr ve Horasan'dan sonra XVI. Yüzyılda Doğu Türkistan'daki Kâşgar ve civarında da yayılma imkânı bulmuştur. XVI. Yüzyılda Nakşbendiyye'nin Kâsâniyye (Dehbîdiyye) koluna mensup olan Hâce İshâk Dehbîdî (ö. 1008/1599-1600), Yarkend, Kâşgar,

---

China/Kyrgyz-Religion-and-Expressive-Culture.html (20 Nisan 2007)

- 1 Seyfeddin Ahsîkentî, *Mecmûu't-tevârih*, Bişkek, Kırgız İlimler Uluttuk Akademiyası, Kol Yazmalar Fondu, nr. 167a (277), vr. 47b-51a, 57b-61a.
- 2 Kubaniç Aydarbekov, "Moldo Kırgız Medresesi cana Nurmoldo", Akbaşat, sy. 7 (Bişkek, Mart-Nisan 2007), s. 20-21.
- 3 A. Bennigsen- Chantal Lemercier Quelquejay, *Sufi ve Komiser* (trc. Osman Türer), Ankara 1988, s. 83; Enver Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, Bişkek 1992, II, 81-82; T.W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler, Ankara 1971, s. 238; Erşahin, age, s. 59-60.
- 4 Alexandre Bennigsen, agm, s. 60, 63-64.

Hoten ve Aksu'da en az oniki sene İslam'ı ve Nakşbendîliği yaydıktan sonra asıl memleketi olan Semerkand'a dönüp orada vefat etmiştir. Hoca İshâk Velî adıyla da anılan Hâce İshâk Dehbîdî Tanrı Dağları'nın güney ve batı tarafındaki Kırgızlar arasında İslâmiyet'i ve Nakşbendîliği yaymıştır. Hâce İshâk'a nisbetle bu tasavvuf koluna İshâkiyye ya da Karadağlık Hâceleri adı verilmiştir¹. XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Hokand Hanlığı döneminde Nakşbendîliğin Kırgızlar üzerindeki etkisi daha da artmıştır. Ancak XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'da hâkimiyet kurması üzerine hem dinî hem de tasavvufî faaliyetler baskı altına alınmış, bu sebeple bütün tasavvuf ekolleri zamanla ya etkisini kaybetmiş, ya da tamamen yok olmuştur.

Tasavvuf ekolleri Kırgızlar'ın Müslüman olmasında, İslâmiyet'in ahlâk-mâneviyat konularını öğrenmelerinde ve millî kimliklerinin muhâfazasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Türkistan'ın eski Rus vâlilerinden olup tasavvufî hareketler aleyhinde rapor düzenleyen N.S. Likoşin'in şu cümleleri bunu destekler mâhiyettedir:

“Yerli halk üzerinde îşânların (şeyhlerin) tesiri çok yüksektir. Bundan dolayı îşânlarla ilgili olan her şeyi çok yakından öğrenmek bizim ilk vazifemizdir. Sufizm (tasavvuf) öğretileri göçebe Kırgızlar'ı tedricen Müslümanlaştırmanın yegâne metodu olması yanında, onları siyâsî açıdan da diğer halklarla birleştirip güçlendirmektedir. “Artık zamanımızda sufizmin yayılması mümkün değildir” diyerek gafilete düşmeyelim ve bu câhil halkın (Kırgızlar'ın) arasındaki îşânların etkilerini azaltmanın zarûrî olduğunu anlayalım”².

Yukarıdaki paragrafta altı çizilmesi gereken iki konu vardır. Birincisi tarihte göçebe Kırgızlar'ın Müslüman olmasında tasavvuf çok önemli bir rol üstlenmiştir. İkincisi de Kırgız halkı tasavvuf sâyesinde Orta Asya'nın diğer Türk boylarıyla dinî, millî ve siyâsî bir dayanışma içine girip güçlenmiştir. Bu paragrafta açıkça söz konusu edilmeyen bir husus daha vardır ki, o da özgürlük için yapılan millî mücâdelelerde sûfilerin katkısıdır.

Tasavvuf ekolleri tüm Orta Asya'da (Türkistan'da) olduğu gibi Kırgızistan coğrafyasında da millî mücâdelelerde yani vatan savunmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Kırgızlar'ın XVII. yüzyılda Budist Kalmuklar'a, XIX. Yüzyılın sonlarında da Ruslar'a karşı yaptığı millî mücâdelelerde tasavvuf ehli kişilerin önemli bir katkı sağladığı bilinmektedir. 1880 ve 1890'larda Fergana vadisinde Ruslar en büyük direnişi “İşân” (şeyh) olarak adlandırılan yerel sûfî liderlerden görmüşlerdi. Millî mücâdele için başlatılan 1898 Andican Ayaklanması'nı organize eden kişi Nakşbendî şeyhi Mintübeli Muhammed Ali (Dükçi İşân) idi. Ruslar'ın iddialarına

1 Necdet Tosun, “Kâsâniyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2001, XXIV, 532-534. Hâce İshâk Dehbîdî'nin hayatı hakkında Muhammed Ivaz (ö. 1012/1603) tarafından Ziyâü'l-kulûb adında bir eser kaleme alınmıştır. Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân ve Mahmûd b. Mîrzâ Fâzıl Çurâs'ın Enîsü't-tâlibîn adlı eserlerinde de bu kola mensub kişiler teferruatıyla anlatılır.

2 N.S. Likoşin, Pol Jizni v Turkestane, Petrograd 1916, s. 156; S. Mambetaliev, Sufizm Cana Anın Kırgızstandağı Ağımdarı, Frunze 1972, s. 33.

göre bu hareket Osmanlı sultanı tarafından da desteklenmişti. Ancak Ruslar'ın asker ve teknoloji üstünlüğü sebebiyle bu özgürlük mücadeleleri (Basmacı Hareketleri) başarılı olamamış ve Orta Asya Ruslar'ın idâresine geçmiştir. 1930'lu yıllardan sonra din ve tasavvuf ehli üzerindeki baskılar giderek artmış, birçok âlim ve sûfi âdi suçlarla yargılanmış, bazıları idam edilmiş, bazıları da Sibiryâ'ya sürgün edilmiştir¹. Bu durum tasavvufun bölgedeki etkisini azaltmıştır.

1991 yılında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Sovyetler Birliği'nden ayrılıp özgürlüğe kavuşmalarının ardından hem din, hem de tasavvuf sahasında yeniden bir canlanmanın başladığı görülmektedir. Bu canlanmanın Kırgızistan'daki yansımalarından biri de bazı tasavvufî eserlerin kitapçılarda görülmeye başlamasıdır. Kırgızistan'da tasavvuf tarihi hakkında yazılan ilk eser S. Mambetaliev'in *Sufizm Cana Anın Kırgızstandaki Ağımdarı* isimli Kırgızca eseri olup 1972 yılında Frunze'de (Bişkek'in eski adı) yayınlanmıştır. Yazıldığı dönemdeki resmî ideolojinin tesirlerini taşıyan eser tasavvufa eleştirel bir gözle yaklaşmaktadır. Sadece bazı kütüphanelerde bulunabilen eserin yeni baskısı yapılmadığı için kitap dükkânlarında bulunmamaktadır. Bugün itibarıyla (Mayıs 2007) Kırgızistan'da bulunan belli başlı Kırgızca tasavvufî eserler şunlardır:

Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Dil Sırı* (Kırgızca'ya nazmen trc. Kubaniçbek Basılbekov), Tahran 2000. Eser, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin Rusça özet tercümesinden tekrar özetlenmek sûretiyle tercüme ve neşredilmiştir.

Altınbek İsmailov, *Süyyununun Sultanı Yunus Emre*, Bişkek 2005. Anadolu sûfilerinden Yunus Emre'nin hayatı ve şiirlerinden seçmeleri ihtivâ eden Kırgızca bir eserdir.

Namık Kemal Zeybek, *Ahmet Yesevi Colu Cana Hikmetter* (Kırgızca'ya trc. Bahtigül Kalambekova), Ankara 2003.

İmâm-ı Gazâlî, *Din İlimderin Candandıruru* (trc. Cumali Badirov), Bişkek 2004. Gazâlî'nin *İhyâü ulûmiddîn* isimli eserinin Muhammed Cemâleddin el-Kâsımî tarafından yapılan Arapça özetinin Kırgızca bir cilt hâlinde çevirisidir.

Sa'di Şirazi, *Gülistan* (Rusça'dan trc. Şabdanbay Abdırâhmanov), Frunze (Bişkek) 1983.

Önal Kaya, *Kul Ubeydî (XVI. yüzyıl) ve Kul Şerîf (XVII. yüzyıl)*, Bişkek 2003. Orta Asya'da yaşamış ve hikmet tarzı şiirler yazmış olan iki sûfînin hayatı ve şiirlerini ihtivâ eden akademik bir eserdir.

Osman Nuri Topbaş, *Mavlana Calaleddin Ruminin Mesnevisinden Bir Kumura Suu*, (trc. Bakıt Murzaraimov, Kanıbek Ömürzakov), Bişkek 2007. Aynı yazarın *Mesnevî Bahçesi'nden Bir Testi Su* isimli Türkçe eserinin Kırgızca tercümesidir.

Kubaniçbek Basılbekov, *Çığış Bermetteri*, Tahran 1998. Ömer Hayâm, Sa'di Şirâzi ve Ubeyd-i Zâkânî gibi tasavvufî yönleri de olan bazı Fars şâirlerinin şiirlerinden seçmeler yapıp Kırgızca'ya çevrilmiştir.

1 Süleyman Derin, "Tasavvufun Orta Asya'da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 16 (2006), s. 18-20.

Bu Kırgızca kitapların dışında Kırgızistan’da tasavvuf hakkında (piyasada veya kütüphanelerde) Rusça bazı eserler bulmak da mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır:

Alexander Knysh, *Musulmanskiy Mistisizm* (İngilizce’den Rusça’ya trc. M.G. Romanov), Moskova 2004.

H. Kâmil Yılmaz, *Tasavvufî Tarikatı*, (Rusça’ya trc. Azat Urmanov), Moskova 2007. Yazarın *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* isimli Türkçe kitabının Rusça tercümesidir.

İdris Şah isimli bir mutasavvıfın İngilizce bazı eserlerinin Rusça tercümeleri de kitapçılarda bulunabilmektedir.

Kırgızistan’ın Oş gibi Özbekistan’a yakın şehirlerinde bazı kitapçıların Özbekistan’dan dînî eserler getirip sattığı, bu eserler arasında Özbekçe bazı tasavvufî eserlerin de bulunduğu bilinmektedir. Öte yandan Kırgızistan’ın Oş ve Bişkek’teki (Araşan) ilâhiyat fakültelerinde tasavvuf tarihi ve felsefesi dersi Mistika Tarihi adıyla akademik olarak okutulmaktadır.

Tasavvufî eserlerin yanı sıra Kırgızistan’ın özellikle güney kesimlerinde bazı tasavvuf ekollerinin (özellikle Nakşbendîler’in) mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak bunların dar bir çevrede tasavvufî sohbetler yapmakla yetindikleri ve henüz geniş kitlelere ulaşamadıkları anlaşılmaktadır.

Netice olarak, tasavvuf ekolleri tüm Orta Asya’da olduğu gibi Kırgızistan coğrafyasında da halkın Müslüman olmasında, İslâmîyet’in ahlâk-mâneviyat konularını öğrenmesinde, millî kimliklerinin muhafazasında ve vatan savunmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Orta Asya’nın özgürlüğe kavuşmasından sonra tasavvufî eserler peyderpey yayınlanmaya başlamış, bu sayede tasavvufun ahlâk ve hoşgörü felsefesi kitlelere yeniden tanıtılmıştır. Neşriyat sahasında Özbekistan’ın belli bir mesâfe kat ettiği anlaşılacak olsa da, Kazakistan ve Kırgızistan için aynı şeyi söylemek bugün için mümkün değildir. *el-Lüma’*, *Kuşeyrî Risâlesi*, *Keşfü’l-mahcûb*, *Mesnevî*, *Fusûsu’l-hikem*, *Nefahâtü’l-üns* ve *Reşahât* gibi tasavvuf tarihinin önde gelen eserleri Kırgızca’ya henüz çevrilmemiştir. Türk Cumhuriyetleri’nin ortak ve birleştirici bir değeri olan Hoca Ahmed Yesevî’nin *Dîvân-ı Hikmet* isimli eserinin Kırgızistan’da yayınlanması ve okullarda öğrencilere tanıtılması dînî ve millî şuurun canlanmasına hizmet edebilir. Kırgız tarihinde, özellikle XIX. Yüzyılda yaşayan ve şiirlerinde tasavvufî unsurlar bulunan bazı âlimler (moldolar) hakkında akademik araştırmaların yapılması, onların tasavvufî yönlerinin anlaşılmasına katkı sağlayabilir¹. Teoloji (ilahiyat), tarih ve edebiyat fakültelerinde tasavvuf hakkında akademik çalışmaların yapılıp yayınlanması, ayrıca Kırgızistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı’na (Müftiyât’a) bağlı yüksek din eğitimi kurumlarında tasavvufun ders olarak okutulması, tasavvuf ahlâkî ve hoşgörüsünün öğrenilmesine katkı sağlayabilir.

1 Bu Kırgız moldolarından biri olan Toktogul’un (ö. 1933) şiirlerinde “Bâbedin” ismiyle Bahâeddin Nakşbend, “Koca Akmat” adıyla da Hoca Ahmed Yesevî’nin adı geçmektedir. Bk. Karasaev, Kamus Naama, s. 130, 428.